

**ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԱՆ ԵՎ ՅՈՀԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՄԻ
ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԱՆԴԵՊ 1916-1917 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Յոհաննես Լեփսիուս, Էվալդ Շթիր, Պաուլ Ռոհրբախ, Էռնստ Յեկ, Գերմանա-հայկական ընկերություն, Արևելքի և իսլամի հանձնաժողով, ռայխսկանցլեր, միսիոներ, նվիրաբերություն

Արևելքում գործող գերմանական ավետարանական միսիոներական կազմակերպությունների՝ 1915 թ. հոկտեմբերին Բեռլինում կայացած հավաքույթի արդյունքում Յոհաննես Լեփսիուսի ղեկավարությամբ ստեղծվել էր հանձնաժողով, որը դիմում էր հղել Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ ի նպաստ Օսմանյան կայսրությունում հալածվող հայերի: Դրանից չորս ամիս անց «Գերմանիայի ավետարանական առաքելության օգնություն» (այսուհետև՝ ԳԱԱՕ) կազմակերպության ղեկավար Ավգուստ Վիլհելմ Շրայբերը հաղորդեց. «Ժամանակավոր այդ մարմինը դադարեցնում է իր գործունեությունը, քանի որ ընթացքի մեջ է նոր՝ մշտական հանձնաժողովի ձևավորումը»¹:

Հիրավի, գերմանական ավետարանական միսիոներական կազմակերպությունների կենտրոնական՝ Գերմանական ավետարանական միսիոներական հանձնաժողովի (այսուհետև՝ ԳԱԱՀ²) որոշմամբ 1916 թ. հունվարին ստեղծվեց Արևելքի ու իսլամի հանձնաժողովը (այսուհետև՝ ԱԻՀ)³, որի նպա-

¹ St' u Metzler V., Die OIK und die „Armenische Frage“ 1916 bis 1918 // Schaede S., Hosfeld R. (Hg.), Der Genozid an den Armeniern. Interdisziplinäre Perspektiven auf die historische und aktuelle Rolle des Protestantismus, Jena, 2016, S. 130:

² ԳԱԱՀ-ը ստեղծվել էր 1885-1886 թթ.՝ որպես պետական ատյանների առջև գերմանական ավետարանական առաքելությունների շահերը ներկայացնող մարմին: Տե՛ս նույն տեղում:

³ 1918 թ. գերմանացի պատմաբան Հենիգը, անդրադառնալով պատերազմի ժամանակ ԱԻՀ-ի գործունեությանը, նշել էր, որ այդ հանձնաժողովը պետք է մի կողմից ծառայեր իրենց գոյության համար պայքարող «հին քրիստոնյա ժողովրդի» (հայերի) հանդեպ գերմանացի քրիստոնյաների «հոգու պարտքը» կատարելուն, մյուս կողմից՝ «հայկական հարցի շրջանակում» նա պետք է ծառայեր քաղաքական նպատակների, այն է՝ հայերին օգնելու միջոցով հերքել հակառակորդների կողմից Գերմանիայի հասցեին հնչող «նողկալի մեղադրանքները»:

Տ. Մետցլերը, սակայն, ԱԻՀ-ի գործունեությունը բնավ չի դիտարկում հայերի հանդեպ գերմանացի քրիստոնյաների «հոգու պարտքը» կատարելու տեսանկյունից: Նա նշում է, որ Կ. Թ. Աքսենֆելդի ղեկավարությամբ գործող այդ հանձնաժողովի առաջնահերթ խնդիրն էր Գերմանիայի պետական շահերն ու նպատակները նկատի առնելով հայօգնության «ուղղություն

տակը, Ֆոլկեր Մետցլերի բնորոշմամբ, Արևելքում գործող գերմանական ավետարանական միսիոներական կազմակերպությունների «միանման դիրքորոշում» ապահովելն էր, այն է՝ գերմանական կառավարության հանդեպ բարեհաճ վերաբերմունք՝ «Արևելքում Գերմանիայի խնդիրների համար» ընդհանրապես, Հայկական հարցում՝ մասնավորապես¹: Այդ հանձնաժողովը, որի կազմում որոշ ժամանակ ընդգրկված էր նաև Յոհ. Լեփսիուսը², պարբերաբար կազմակերպում էր Արևելքում գործող գերմանական միսիոներական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հավաքույթներ, որոնց մշտապես մասնակցում էին նաև Գերմանա-հայկական ընկերության (այսուհետև՝ ԳՀԸ) պատասխանատուները³:

1916 թ. հուլիսի 23-ի հավաքին, որին մասնակցում էին միսիոներական 13, այդ թվում՝ Գերմանիայի առաքելությունն Արևելքում (այսուհետև՝ ԳԱԱ) կազմակերպությունների ներկայացուցիչները⁴, ԳՀԸ-ն ներկայացնում էր Էվալդ Շթիրը⁵: Այնտեղ, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկման առարկա դարձավ «հայերի հոգաձության» հարցը: Հատկապես անդրադարձան 1916 թ. մարտի սկզբին Արևելքի ու իսլամի հանձնաժողովի կազմած և մայիսի վերջին միսիոներական գրեթե բոլոր կազմակերպություններին տպագրության ուղարկած՝ «Հատուկ խնդրանք աննկարագրելի թշվառ վիճակում գտնվողներին նյութապես օժանդակելու համար»⁶ վերտառությամբ հրապարակային կոչին⁷ և դրա գործնական ազդեցությանը: Ի արձագանք այդ կոչի՝ 1916 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ ԳԱԱՕ-ի ղեկավար Ա. Վ. Շրայբերի անունով կատարվել էր

ու ծավալը որոշելը», այն է՝ հայերին օգնություն ցուցաբերելիս հաշվի առնել, թե արդյոք դա բխում էր Գերմանիայի շահերից: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127-128, 131:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 129-130:

² Տարաձայնությունների պատճառով Լեփսիուսը 1916 թ. հուլիսի 6-ին լքեց հանձնաժողովը: Մինչ այդ՝ հունիսի 14-ին, նա դարձել էր Բեռլինի «Համախոհների միության» անդամ: Այդ կազմակերպությունը իրավահաջորդն էր վերջին շրջանում արգելված «Նոր հայրենիք» միության, որը դեմ էր արտահայտվում գերմանական կառավարության նվաճողական ծրագրերին: Տե՛ս **Hayruni A. und Hosfeld R.**, Johannes Lepsius und die Armenische Frage im Beziehungsgeflecht des Weltkrieges // **Hosfeld R. und Pschichholz Ch.** (Hg.), Das Deutsche Reich und der Völkermord an den Armeniern, Göttingen, 2017, S. 238: Ի դեպ, 1917 թ. ամռանը Լեփսիուսը հրաժարվեց նաև ԳԱԱ-ի ղեկավարի պարտականություններից, որի հոգաբարձության հետ առճակատումը սկսվել էր դեռևս 1916 թ. գարնանը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 283-304:

³ **Stier E.**, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, Evangelisches Zentralarchiv in Berlin (այսուհետև՝ EZA Berlin), S. 9.

⁴ Տե՛ս **Metzler V.**, նշվ. աշխ., էջ 131:

⁵ Լեփսիուսի Հոլանդիա տեղափոխությունից հետո առաջնորդի դերը ստանձնեց ԳՀԸ քարտուղար Է. Շթիրը: Հիրավի, նրա ջանքերի ու ի հայտ բերած նախաձեռնությունների շնորհիվ էր, որ պետական շահերով պայմանավորված խստագույն արգելքների պայմաններում այդ շարժումը Գերմանիայում ամբողջությամբ չմարեց:

⁶ Տե՛ս **Stier E.**, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 9:

⁷ ԳՀԸ անունից այդ կոչը ստորագրել է Է. Շթիրը: Տե՛ս նույն տեղում:

շուրջ 6000 մարկի¹ նվիրատվություն:

Քահանա Օտտո Վենդտը, որը զբաղվում էր «Նեստորական օգնության» աշխատանքների կազմակերպմամբ, ելույթի ժամանակ շոշափեց Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների կացության հարցը՝ վկայակոչելով իր զարմիկի՝ գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար Գոլթց փաշայի հետ Միջագետք մեկնած Սիմոն Կալաթիայի տեղեկությունները: Վենդտը ընդգծեց, որ Թուրքիայի բոլոր քրիստոնյաները վտանգված են և կորցրել են գերմանացիների հանդեպ վստահությունը: Որպեսզի նրանք իրենց փրկության հույսը չկապեն ռուսների հետ, անհրաժեշտ է փորձել գերմանական կայսեր «ականջին հասնել», որը կկանխի քրիստոնյաների նկատմամբ հանցագործությունները: Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանի խորհրդական Զիգֆրիդ Գրաֆ ֆոն Լյուտիխաուն, սակայն, առարկեց՝ նշելով, որ հայերին օգնելու ցանկացած փորձ առավել կաստկացնի թուրքերի ատելությունը նրանց հանդեպ, ուստի անհրաժեշտ է ցուցաբերել առավելագույն զգուշություն՝ հաշվի անելով ոչ միայն գերմանացիների, այլև եղեռնը վերապրած հայերի շահերը: Այս տեսակետին վճռականորեն դեմ արտահայտվեց Է. Շթիրը: Նա նշեց, որ գերմանացիներին վերագրվող քրիստոնեական սերը, խիղճն ու պատիվը իրենց պարտավորեցնում են օգնել անասելի զրկանքներ կրող հայ ժողովրդին, որ եթե իրենք չեն կարող շատ բան անել նրա համար, ապա ոչ ոք իրենցից ավելին անել չի կարող (*Ultra posse nemo obligatur*)²:

Երկարատև քննարկման վերջնարդյունքում Գերմանիայի առաջնորդող միսիոներականները որոշեցին շարունակել հայօգնության աշխատանքները՝ պահպանելով լիակատար լրություն Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող հայկական իրադարձությունների վերաբերյալ³:

Ժողովից մի քանի օր անց՝ օգոստոսի 2-ին, ԳՀԸ վարչության անունից Է. Շթիրը ընկերության անդամներին ուղարկեց «հո՛ւյժ գաղտնի» մի թռուցիկ՝ կոչ անելով հասարակական մերձավոր շրջաններում հանգանակություններ կազմակերպել (քանի որ հանրային դրամահավաքը պաշտոնապես արգելված էր)՝ հանուն արևմտահայության բեկորների փրկության: Ուշագրավ է, որ նույն փաստաթղթում նշվում էր նաև «Օսմանյան Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններին պատշաճ ուշադրություն դարձնելու մասին»⁴:

Քանի որ ԳԱԱ-ի հոգաբարձությունը 1918 թ. „Der Christliche Orient“ պարբերականում վկայակոչում էր հենց այս օգոստոսի 2-ի թռուցիկը՝ երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության հանդեպ իր հաշտ-

¹ Մինչև 1917 թ. մայիս գոյացել էր 40959,81 մարկ: Տե՛ս նույն տեղում:

² Meißner A., Martin Rades „Christliche Welt“ und Armenien, Band 22, Berlin, 2010, S. 236.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237-238:

⁴ Stier E., An die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Streng vertraulich, Marburg, den 2. August 1916, EZA Berlin.

վողական դիրքը արդարացնելու համար, Է. Շթիրը ստիպված էր արձագանքել՝ „Deutsch-Armenische Korrespondenz” պարբերականի 1919 թ. 5-րդ համարում ներկայացնելով պարզաբանում նշված փաստաթղթի ստեղծման դրդապատճառի առնչությամբ. «Ի տարբերություն ԳԱԱ-ի՝ մեր ընկերությունը սկզբից նեթ իր առջև նպատակ էր դրել Հայաստանի վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները հասանելի դարձնել գերմանական հասարակությանը. պատերազմական իրադրության ու գրաքննության պայմաններում դա, անշուշտ, հնարավոր է անել միայն «փակ» հավաքությունների կազմակերպմամբ և տեղեկատու նյութերի գաղտնի հրատարակությամբ: Շուտով ԱԳՆ-ի աշխատակիցներից մեկը (Էռնստ Յեկը – Հ. Մ.) խնդրեց մեզ դադարեցնել մեր այդ գործունեությունը, քանի որ այդ մասին տեղեկացել էր թուրքական դեսպանությունն ու բողոք ներկայացրել ԱԳՆ-ին: Փոխարենը նա երաշխիքներ տվեց, որ մեր ընկերությունն աքսորյալ հայերին օգնելու գործում խոչընդոտների չի հանդիպի, կարիքավորներին օգնելու համար կհայթայթվեն մեծաքանակ նյութական միջոցներ, կոյուրացվի կապը հայ ժողովրդի արտերկրի բարեկամների հետ¹: Այնուհետև մենք տարածեցինք նշված թուուցիկը, որը մեր անդամներին ծանուցում էր մինչայժմյան մեր «ազիտացիան» դադարեցնելու մասին, և քանի որ չէինք կարող վերջիններին տեղեկացնել մեր վերոնշված պայմանավորվածության (Է. Յեկի հետ – Հ. Մ.) մասին, ստիպված էինք որպես պատճառաբանություն «ընտրել» Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հանգամանքը²:

Ակնհայտ է, որ Է. Շթիրը չէր համակերպվել Հայկական հարցը լուծության մատնելու՝ գերմանացի միսիոներականների հիշյալ ժողովի որոշմանը: Ինչ վերաբերում է Է. Յեկի առաջարկին, ապա մեկ այլ փաստաթղթում Շթիրը գրում է՝ հաշվի առնելով կառավարության ազդեցության միջոցները, որոնցից իրենք առանց այդ էլ երկյուղում էին, որ բարեգործական հավաքումների համար իրենց «պրոպագանդան» կարգելվի, հետևաբար «համաձայնեցին Յեկի հետ՝ մնալով իրենց սկզբնական տեսակետին»³:

Պատահական չէ, որ օգոստոսի 2-ի թուուցիկում նշվում էր նաև ԳՀԸ անդամներին հայերի դրությունը լուսաբանող «գաղտնի տեղեկություններ» փոխանցելու մասին. «Թուրքական կառավարության կազմակերպած և արդեն մեծ մասամբ իրականացրած՝ հայ ժողովրդի աքսորը Օսմանյան Թուրքիայում մեր ընկերությանը մեծ հարված է հասցրել: Քանի որ ներկա քաղաքական պայմաններում միանգամայն անհնար է այդ իրադարձությունները քննարկել մամուլում, հասարակական կարծիքը ոչ միայն տեղյակ չէ իրակա-

¹ Յեկի խոստումներից առաջին երկուսն այդպես էլ չիրականացվեցին:

² Stier E., Deutsch-Armenische Gesellschaft und Deutsche Orient-Mission // „Deutsch-Armenische Korrespondenz”, 1919, № 5, S. 1-2.

³ Stier E., Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 13:

նությանը, այլև մոլորության է մատնված: Այդ պատճառով մեր պարտքն ենք համարում մեր ընկերության անդամներին հաղորդել ճշգրիտ տեղեկություններ: Այդ հնարավորությունը մեզ տվել է ԳԱԱ-ի վարչությունը՝ բարեկամաբար զիջելով այն տեղեկագրի¹ անհրաժեշտ օրինակները, որն այժմ դուք ստանում եք: Տեղեկագիրը տպագրված է «ձեռագրի իրավունքով» և ենթակա չէ հրապարակման»²:

Է. Շթիրը, չնայած խոչընդոտներին, միայն այսքանով չսահմանափակվեց: Նա սկսեց շրջագայել Գերմանիայով մեկ և զեկուցումներ կարդալ Առաջին աշխարհամարտում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ: Իսկ 1916 թ. օգոստոսի 5-ին ԳՀԸ վարչության անունից նա աղետյալ հայերին օգնելու համար նվիրատվություն կատարելու խնդրանքով դիմեց Գերմանիայի գործարար աշխարհի ներկայացուցիչներին: Այդ նպատակով վերջիններին ուղարկված շրջաբերականում, հենվելով Օսմանյան կայսրության գերմանացի հյուպատոսների հաղորդած փաստական տեղեկությունների վրա, Շթիրը նշում էր, որ Հայոց ցեղասպանությանը զոհ գնացած հայերի թիվը գերազանցում էր մեկ միլիոնը, իսկ որբերինը և այրիներինը՝ հասնում էր շուրջ 500 000-ի³: Նման բովանդակությամբ մի շրջաբերական հուլիսի 20-ին նա առաքել էր նաև Գերմանիայում բնակվող հայերին⁴:

Նմանօրինակ գործողությունները, անշուշտ, չէին կարող վրիպել գերմանական կառավարության տեսադաշտից: Դրան առավելապես նպաստեց դր. Է. Յեկը⁵, որը Լեփսիոսի ու Շթիրի գործունեության վերաբերյալ պարբերաբար մանրամասներ էր հաղորդում Գերմանիայի ԱԳՆ-ին: Դեռևս 1916 թ. հուլիսի վերջին նա գերմանական կառավարությանը հորդորել էր արգելել Լեփսիոսի այցելությունները Շվեյցարիա, քանի որ նա այնտեղ «հայերի

¹ Խոսքը «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» աշխատության մասին է, որը Լեփսիոսը 1916 թ. ամռանը 20.500 տպաքանակով հրատարակեց և գաղտնի առաքեց գերմանական հասարակական լայն շրջաններին և հեղինակավոր լրատվամիջոցներին:

² Տե՛ս **Stier E.**, An die Mitglieder der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, Streng vertraulich, Marburg, den 2. August 1916, EZA Berlin:

³ Տե՛ս **Meißner A.**, նշվ. աշխ., էջ 234:

⁴ Das maschinenschriftliche Rundschreiben „An die Armenier in Deutschland“ vom 20. Juni 1916, Notwendiges Liebeswerk (այսուհետև՝ NL) Rade.

⁵ Էռնստ Յեկը Գերմանա-թուրքական ընկերության նախագահն էր և միաժամանակ գրաքննության մարմնի ներկայացուցիչ: Դեմ լինելով հայկական քարոզչությանը՝ 1916 թ. սեպտեմբերին Ռոհրբախին ուղղված մի նամակում նա գրել էր, որ Լեփսիոսի, Նիպագեի, Շթիրի և այլոց հուշագրություններն ու այլ տեղեկատու նյութերը հայտնի են դառնում թուրքերին, որը վտանգում է գերմանա-թուրքական դաշինքը: Տե՛ս **Genzer M.**, Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion. Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918), Band 8, Münster, 2002, S. 217:

հավաքություններ է կազմակերպում»¹: Իսկ օգոստոսի 24-ին Յեկն առաջարկեց նաև արգելել Շթիրի շրջիկ զեկուցումները, որոնցով նա, իր իսկ բնորոշմամբ, «խառնաշփոթություն է առաջացնում ամբողջ երկրում»²: Իր նպատակին հասնելու համար նա ԱԳՆ-ին հանձնեց նաև Շթիրի ստորագրությամբ՝ ԳՀԸ անդամներին հասցեագրված օգոստոսի 2-ի թռուցիկը:

Ամենայն հավանականությամբ՝ հենց Յեկի դրդմամբ էր, որ 1916 թ. օգոստոսի 7-ին գրաքննությունը Գերմանիայում արգելեց Լեփսիուսի «Տեղեկագրի» տարածումը, այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրության դեսպան Հակկին Գերմանիայի ԱԳՆ-ում այս կապակցությամբ դժգոհություն հայտնեց միայն սեպտեմբերի 9-ին³: Իսկ սեպտեմբերի վերջին ԱԳՆ-ն Պոտսդամի իշխանություններին հրահանգեց մերժել ոչ միայն Շվեյցարիա, այլև ընդհանրապես արտերկիր մեկնելու թույլատվություն ստանալուն առնչվող Լեփսիուսի⁴ բոլոր դիմումները: «Չպետք է հայտնի դառնա, որ դա արվում է ԱԳՆ-ի դրդմամբ»⁵, – նշվում էր հրամանում:

Ինչ վերաբերում է Շթիրին, ապա ԱԳՆ-ում Յեկին անսպասելիորեն պատասխանեցին, որ մի կողմից ԳՀԸ անդամներին հասցեագրված թռուցիկը չափավոր է, և դրանում բարձր են գնահատված հայ ժողովրդի պաշտպանության համար ԱԳՆ-ի ջանքերը, իսկ մյուս կողմից՝ եթե զինվորական մարմինները սահմանափակեն Շթիրի գործունեությունը, ապա դա կարող է վրդովել նրա հետ համագործակցող շրջաններին, և այդուհետև քարոզչությունը կիրականացնեն աննրբանկատ այլ անձինք⁶:

Օգոստոսի 15-ին Գերմանա-թուրքական ընկերության անդամակցությունից հրաժարվեց դր. Պաուլ Ռոհրբախը: Նրան այդ քայլին դրդեց Հալեպի հայկական կոտորածների վերաբերյալ տեղի գերմանական ռեալական

¹ St u Der Leiter der Zentralstelle für Auslandsdienst (Jäckh) an den Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt (Zimmermann) // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-07-31-DE-001, PA-AA, R 14092, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-07-31-DE-001, PA-AA, R 14092, R 14094):

² St u Der Vorsitzende der Deutsch-Türkischen Vereinigung (Ernst Jäckh) an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093):

³ **Goltz H.**, Die „armenischen Reformen“ im Osmanischen Reich. Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft // 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft, Mainz, 1989, S. 58.

⁴ Արդեն հուլիսի 15-ին Լեփսիուսը մեկնել էր Հոլանդիա: Այդ ուղևորությունը նրան հաջողվել էր Պոտսդամի ոստիկանության հատկացրած՝ մինչև 1917 թ. հունվարի վերջը վավեր անձնագրի շնորհիվ: St u Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes (Jagow) an die Gesandtschaft Den Haag // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-11-09-DE-001, PA-AA, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-11-09-DE-001, PA-AA, R 14094):

⁵ St u Der Leiter der Zentralstelle für Auslandsdienst (Jäckh) an den Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt (Zimmermann) // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-07-31-DE-001, PA-AA, R 14092; R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-07-31-DE-001, PA-AA, R 14092; R 14094):

⁶ St u Der Vorsitzende der Deutsch-Türkischen Vereinigung (Ernst Jäckh) an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093):

դպրոցի ավագ ուսուցիչ դր. Մարտին Նիպագեի՝ Լեփսիուսի խորհրդով շարադրված գեկույցը¹, որի տարածումը գրաքննությունն արգելել էր 1916 թ. օգոստոսի 10-ին²:

Պ. Ռոհրբախի համար ակնհայտ էր, որ թուրքերի հակահայկական գործողությունները վնասելու էին Գերմանիայի բարոյական վարկին աշխարհում: Հետևաբար, «սիրելի Յեկին» հասցեագրած նամակում նա գրում էր. «Բովանդակությունը (դր. Նիպագեի «Մի գերմանացի ուսուցչի տպավորությունները Թուրքիայից» գրքի – Հ. Մ.) այնքան սարսափազդու է, որ ես չեմ կարող վարվել այլ կերպ, քան վերջին, դժվարությամբ ու մեղավոր խղճով մինչև այժմ ամուր պահված գերմանաթուրքական միաբանության կամուրջը քանդել: Պատերազմի ընթացքում, իհարկե, հասարակության մեջ ես պարտավոր եմ լռել ու կլռեմ, բայց Նիպագեի նամակը գաղտնի տարածելու եմ, և հենց որ հասարակության մեջ Հայկական հարցը նորից քննարկվի, այդ ժամանակ ես իրադարձությունները կնկարագրեմ ստույգ ձևով և այնքան հավատարմորեն, որքան ես կարող եմ ապացուցել՝ հետևյալ պահանջով. քանի դեռ թուրքերն այդ առնչությամբ չեն ապաշխարել, գերմանական անունն աշխարհում օգտագործվելու է որպես վիրավորական բառի հումանիշ, ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ Արևելքում գերմանացիներին համարելու են խղճմտանքի զգացողությունից զուրկ ժողովուրդ: Ես համոզված եմ ու պարզորոշ տեսնում եմ՝ թուրքերի այժմյան հայկական քաղաքակա-

¹ 1916 թ. ամռանը կայացավ նրանց հանդիպումը, և Լեփսիուսի առաջարկությամբ Նիպագեն պատրաստեց սույն գեկուցագիրը, որն այնուհետև Պոտսդամից գաղտնի ուղարկեց Ռայխսթագի պատգամավորներին: Չնայած գեկուցագիրը չհասավ իր հասցեատերերին, քանի որ դրա տարածումը գրաքննությունն արգելեց, այդուհանդերձ այն Լեփսիուսի առաջարկությամբ 1916 թ. 1000 տպաքանակով հրատարակվեց և, գաղտնաբար առաքվելով հասարակությանն ու քաղաքական գործիչներին, կարճ ժամանակում հայտնի դարձավ՝ առաջ բերելով հուզումներ: Ավելին՝ 1916 թ. աշնանը այն արդեն հայտնի էր դարձել նաև Թուրքիայում, որտեղ կառավարությունը Նիպագեին հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց: Պրուսական իշխանությունների հետապնդումներից և թուրքական գործակալների հնարավոր ահաբեկչություններից համեմատաբար ապահով լինելու համար նա այնուհետև հարկադրաբար փոխեց բնակության վայրը, տեղափոխվեց Մեքլենբուրգի երկրամաս՝ առժամանակ վարելով քիչ թե շատ մեկուսի կյանք:

Հատկանշական է, որ 1916 թ. հուլիսին, երբ Լեփսիուսը 20.500 տպաքանակով հրատարակեց և այնուհետև գերմանական հասարակական լայն շրջաններին ու հեղինակավոր լրատավամիջոցներին գաղտնի առաքեց իր «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» գիրքը, նրան առաքման գործում իր երեխաներից գատ օգնում էին երկու անձինք՝ Մարտին Նիպագեն և Ռիխարդ Շեֆերը: Տե՛ս **Դր. Նիպագե Մ.**, Խոսք՝ ուղղված գերմանացի ժողովրդի ընտրյալ ներկայացուցիչներին. Գերմանացի ավագ ուսուցչի տպավորությունները Թուրքիայից, գերմաներենից թարգմանեց՝ Էվելինա Մակարյանը, խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ Աշոտ Հայրունի, Երևան, 2017, էջ 3-4:

² Տե՛ս Der Vorsitzende der Deutsch-Türkischen Vereinigung (Ernst Jäckh) an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-08-24-DE-002,PA-AA,R14093](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-08-24-DE-002,PA-AA,R14093):

նությունը մահավճիռ է Թուրքիայի համար: Երբ այդ իրողությունները հրապարակայնորեն հայտնի դառնան, այլևս հնարավոր չի լինի թուրքերի հետ կողք կողքի կանգնել: Դա նշանակում է՝ թուրքերը մինչ այդ են դատապարտված պատժի ու հատուցման: Ես առնվազն իմ ամբողջ ուժով հանդես կգամ այդ բանի համար, և օրը պետք է գա, երբ ես կընդունեմ դրա անհնարինությունը, և այդ ժամանակ ինձ համար միակ հետևությունը կկատարեն ու կդադարեն լինել գերմանացի՝ քաղաքական իմաստով: Մի հայրենիքի համար, որը հանդուրժում է այդ զարհուրելի ոճիրը, ես նաև հետագայում չեմ դադարի գործել, սակայն աշխարհի առջև այլևս չեմ կարողանա նրան պատկանել: Ես գիտեմ, որ դու իմ տեսակետին օբյեկտիվորեն հավանություն չես տա, բայց սյուբեկտիվորեն ինձ կհասկանաս»¹:

Պ. Ռոհրբախի հրաժարականից հետո Յեկը դիմեց կտրուկ գործողությունների. լինելով գրաքննության մարմնի աշխատակից՝ նա անմիջապես այդ մարմնին հանձնեց Ռոհրբախի հիշյալ նամակը, ինչպես նաև Բրեմենում Օսմանյան կայսրության դեսպան Էլֆելդի՝ 1916 թ. օգոստոսի 10-ին իրեն հասցեագրած հետևյալ գրությունը. «Տեղացի քահանաներից մեկն այսօր ինձ հանձնեց ԳԱԱ-ի և միաժամանակ ԳՀԸ-ի նախագահ դր. Յոհ. Լեփսիուսի՝ 1916 թ. Պոտսդամում «ձեռագրի իրավունքով տպագրված», «հո՛ւյժ գաղտնի» «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» գրքույկը: Կեղծի՛ք է: Քահանան ինձ հաղորդեց, որ այդ գրքույկն ուղարկվելու է առավելապես գերմանացի հոգևորականներին՝ դրամահավաք կազմակերպելու խնդրանքով և նրանց սաստիկ վրդովելու համար: Ամո՛թ է, որ նման բանը թույլատրվել է: Չե՞ք կարող Դուք այն արգելել»²: Դրանից զատ՝ սեպտեմբերի 11-ին Յեկը նաև նամակ հղեց Լեփսիուսին՝ կոչ անելով դադարեցնել քարոզչական գործունեությունը, որով նա հայերին «ավելի շատ վնաս էր պատճառում, քան օգուտ»: Իրեն ձևացնելով որպես հայ ժողովրդի բարեկամ՝ Յեկը խոստանում էր թուրքական կառավարության մոտ հանդես գալ հայերի օգտին միջնորդությամբ: Միաժամանակ նա նշում էր՝ դա իրեն չի հաջողվի, եթե Լեփսիուսը «շարունակի հայկական քարոզչությունն այնպես, ինչպես մինչ այդ պահը իրականացրել է»: «Գործունեությունը, որը Դուք իրականացնում եք, ի թիվս այլ բաների, բորբոքում է թուրքերին, և Ռոհրբախի հետ իմ բարեկամությունը, որի՝ Ձեզ հետ կապի մասին բոլորը գիտեն, լարում է իմ հարաբերությունները որոշ թուրքերի հետ: Ես պետք է Ձեզ խնդրեմ լրջորեն կշռադատել, թե Հայկական խնդրի համար ի՞նչն ավելի օգտակար կլինի՝ զեկուցումներ կարդալով ու թռուցիկներ տարածելով քարոզչության իրականացումը, որը Գերմանիայում միայն անհանգստություն է առաջաց-

¹ St' u Rohrbach an Jäckh vom 15. August 1916, Lepsius-Archiv, Halle (այսուհետև՝ LAH) 13826:

² St' u Der Vorsitzende der Deutsch-Türkischen Vereinigung (Ernst Jäckh) an den Legationsrat im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-08-24-DE-002, PA-AA, R 14093):

նում՝ չհանգեցնելով հայերի համար դրական որևէ արդյունքի, թե՛ ժամանակ առ ժամանակ գործնական միջոցառումների ձեռնարկումը»¹:

Յեկը փորձեց նաև «գայթակղել» ԳՀԸ վարչության անդամներին. նա հայտնեց, որ ԳՀԸ-ին անձանոթ «հեղինակավոր ու լուրջ գերմանական մի հաստատության կողմից (...) կարիքավորներին տրամադրվելու էր մեծ օգնություն՝ նրանց զրկանքները մեղմելու համար». օգնություն, որի շնորհիվ, ինչպես Ռոհրբախն է գրել, «հնարավոր կլիներ խորտակվող հայերին ավելի մեծ նյութական աջակցություն ցույց տալ, քան դա կհաջողվեր իրենց ձեռնարկումների (ԳՀԸ վարչության – *Հ. Մ.*) միջոցով»²: Սակայն այդ «նշանակալի օգնությունը» ուներ իր զինը. ԳՀԸ վարչությունը պետք է դադարեցներ Օսմանյան կայսրությունում հայերի դրությունը լուսաբանող գեկուցումները, թռուցիկների տարածումն ու շրջաբերականների առաքումը, որոնց նպատակը վերջինների համար օգնություն կազմակերպելն էր, և Հոլանդիայում գտնվող Լեփսիուսին, ինչպես նաև «Գերմանիայում հայ ժողովրդի բոլոր բարեկամներին ու ավետարանական եկեղեցու հետևորդներին» համոզեր «Հայկական հարցը մինչև պատերազմի ավարտը լիակատար լուրջության մատնել»³:

ԳՀԸ պատասխանատուները հաշտվեցին Յեկի առաջարկին՝ ելնելով ոչ թե գերմանա-թուրքական դաշինքն անխախտ պահելու մտահոգությունից, այլ, ինչպես Պ. Ռոհրբախն էր գրում 1916 թ. սեպտեմբերի 16-ին նրան հղած նամակում, «իրենք գիտակցում էին, որ հայերի համար օգնություն կազմակերպելու հնարավորությունը կախված էր գերմանական կառավարության հետ համագործակցությունից»⁴:

Ընդունելով Յեկի առաջարկը՝ ԳՀԸ վարչությունը, այնուամենայնիվ, պայման առաջադրեց. Գերմանիայի ԱԳՆ-ն պետք է ներգործեր գերմանական զանգվածային լրատվամիջոցների, մասնավորապես մամուլի վրա՝ հակահայկական քարոզչությունը դադարեցնելու համար: Այդ պահանջը Յեկը ներկայացրեց ԱԳՆ-ին, որը սեպտեմբերի 26-ին զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչներին կարգադրեց դադարեցնել հակահայկական բովանդակությամբ հոդվածների հրապարակումը⁵: «Ցավոք, այդ կարգադրությունն արդյունք չտվեց, – գրում է Շթիրը, – քանի որ թուրքական դեսպանությունը „Agence Milli” լրատվական գործակալության միջոցով մամուլին էր ներկայացնում հակահայկական բովանդակությամբ նյութեր, և թեև ԱԳՆ-ն Կ. Պոլսի դեսպանության միջոցով տեղյակ էր այդ նյութերի արհեստական

¹ Jäckh an Lepsius vom 11. September 1916, LAH 13321.

² **Anderson M. L.**, Helden in Zeiten eines Völkermords? Armin T. Wegner, Ernst Jäckh, Henry Morgenthau // **Hosfeld R.** (Hg.), Johannes Lepsius-Eine deutsche Ausnahme. Der Völkermord an den Armeniern, Humanismus und Menschenrechte, Göttingen, 2013, S. 144.

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Aufzeichnung des Legationsrats im Auswärtigen Amt Rosenberg // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-09-26-DE-001, PA-AA, R 14093](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-09-26-DE-001, PA-AA, R 14093):

լինելուն, կարծում էր՝ անհրաժեշտ է պատշաճ հարգանքով վերաբերվել թուրքերին, և այդ կեղծ տեղեկությունները տարածում էր գերմանական «Wolffsche Bureau»-ի միջոցով: Նույնիսկ գերմանական ազգայնական թերթերն ու ամսագրերը, չունենալով հավաստի տեղեկություններ, Հայկական խնդրում չէին ցուցաբերում զսպվածություն»¹:

Մրա դեմ ԳՀԸ վարչությունը մի քանի անգամ բողոք ներկայացրեց ԱԳՆ-ին, բայց ապարդյուն: Ինչևէ, 1916 թ. հոկտեմբերի սկզբին Պ. Ռոհրբախը Յոհ. Լեփսիուսին մի գրություն ուղարկեց, որտեղ «քահանա Շթիրի, դր. Գրինֆիլդի և դր. Յեկի հետ կայացած քննարկման հիման վրա և վերջինների համաձայնությամբ» առաջարկում էր «Հայկական հարցը մինչև պատերազմի ավարտը լիակատար լռության մատնել»: Նա նաև տեղեկացնում էր, որ նշված անձինք պատրաստակամություն էին հայտնել դադարեցնել Օսմանյան կայսրությունում հայկական իրադարձությունների վերաբերյալ զեկուցումները, շրջաբերականների առաքումն ու գրքույկների տարածումը, ինչպես նաև ներգործել իրենց ընկերների ու գաղափարակիցների վրա և նրանց գրավել իրենց կողմը: «Ես պատասխանեցի՝ իմ խիղճն ինձ արգելում է միանալ լռելու այդ կամավոր հանդիսավոր երդումին»²,– գրում է Լեփսիուսը:

Գերմանիայի պետքարտուղար Գոթլիբ ֆոն Յագովը, երկյուղելով, որ Հոլանդիայում Լեփսիուսի հայկական քարոզչությունը «կարող էր էականորեն վնասել Գերմանական կայսրության շահերին», նոյեմբերի 9-ին Հաագայում Գերմանիայի դեսպանին հանձնարարեց դրդել նիդերլանդական կառավարությանը՝ «ռազմական հիմունքներով» նրան ուղարկել հայրենիք³: Այդ բանը, սակայն, տեղի չունեցավ պետքարտուղարի տեղակալ Արթուր Ցիմերմանի միջամտության շնորհիվ⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Գերմանիայի քաղաքական դաշտում Լեփսիուսի գործունեության նկատմամբ դիրքորոշումը միանշանակ չէր, և գերմանական քաղաքական որոշ շրջաններ սատարում էին նրան⁵:

Լեփսիուսը Հոլանդիայում մնաց մինչև պատերազմի ավարտը, այն է՝ երկուսուկես տարի: Այդ ընթացքում նա համագործակցում էր Գերմանիայի ԱԳՆ-ի հետ, որի աշխատակից Կուրտ Հահնի ցուցումով հավաքում էր և

¹ Stier E., Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 14.

² Baumann A., Der Orient für Christus. Johannes Lepsius–Biographie und Missiologie, Göttingen, 2007, S. 106.

³ Տե՛ս Der Staatssekretär des Auswärtigen Amts (Jagow) an die Gesandtschaft Den Haag // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-11-09-DE-001, PA-AA, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-11-09-DE-001, PA-AA, R 14094):

⁴ Տե՛ս Der Staatssekretär des Auswärtigen Amts (Zimmermann) an den Leiter der Pressestelle der Zentralstelle für Auslandsdienst Paul Rohrbach // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-11-20-DE-020, PA-AA, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-11-20-DE-020, PA-AA, R 14094):

⁵ Տե՛ս Der Chef des Admiralstabs der Marine (Holtzendorff) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1916-10-25-DE-001, PA-AA, R 14094](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1916-10-25-DE-001, PA-AA, R 14094):

պարբերաբար Բեռլին ուղարկում պատերազմի ու խաղաղության վերաբերյալ անգլիական ու հոլանդական մամուլում լույս տեսնող հրապարակումները¹:

ԱԳՆ-ի համար կատարվող վերոնշյալ արժեքավոր ծառայությունից զատ՝ Լեփսիուսը, համագործակցելով արտերկրի բարեկամների հետ, անարգել շարունակում էր համակողմանի հայանպաստ գործունեությունը: Այսպես, օրինակ, Հոլանդիայից նա կարողացավ, ի թիվս այլոց, կապ հաստատել նաև Լոնդոնում Անգլո-հայկական ընկերության հիմնադիր Վիսկոնտ Բրայսի, հայ նշանավոր գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի, Օսմանյան կայսրությունում գործող ամերիկյան բողոքական առաքելության՝ „American Board of Commissioners for Foreign Mission”-ի (ABCFM) ներկայացուցիչների հետ: Վերջիններիս նա ուղարկեց իր «Տեղեկագրի» օրինակներից մեկը²: «Հայաստանի օգնության նիդերլանդական կոմիտեն», որի ստեղծման նախաձեռնողը ևս Լեփսիուսն էր, շուտով թարգմանեց և հոլանդերեն հրատարակեց³ նշված աշխատությունը⁴: Թագուհի Վիլհելմինայի խորհրդական Ա. Ֆ. դե Սավորնին Լոհմանը դրա փաստական նյութերի հիման վրա ընդարձակ մի հոդվածաշար հրատարակեց „De Nederlander” պարբերականում⁵:

1917 թ. մայիսի կեսերին Լեփսիուսը ռայխսկանցլեր Բ. Հոլվեգին ուղարկեց մի հեռագիր, որով սպառնում էր իր «Տեղեկագիր»-ը ֆրանսերեն ու անգլերեն թարգմանություններով հրապարակել Ֆրանսիայում և Անգլիայում, եթե գերմանական կառավարությունն արգելեր իր՝ արևմտահայության բեկորների փրկության նպատակով կազմակերպվող աշխատանքները Գերմանիայում⁶, որոնք, ի դեպ, նա իրականացնում էր գործընկերոջ՝ Ռիխարդ Շեֆերի միջոցով⁷: Գերմանական կառավարության հանդեպ այս ճնշման արդյունքը միայն այն եղավ, որ ԱԳՆ-ն, Լեփսիուսին արգելելով նվիրաբերությունների համար կոչերը հրապարակել թերթերում, թույլատրեց դրանք այդուհետ գերմանական հանրությանն առաքել փակ ծրարներում⁸:

Ինչևէ, 1916 թ. սեպտեմբերին Է. Յեկի և ԳՀԸ վարչության միջև կայացած

¹ Տե՛ս **Hayruni A. und Hofseld R.**, նշվ. աշխ., էջ 240-241:

² Տե՛ս Johannes Lepsius an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096):

³ Լեփսիուսի «Տեղեկագրի» հոլանդերեն թարգմանությունը հրատարակվել է 1918 թ. ամռանը Հարլեմում: Սույն աշխատությունը, որը գերմաներենից արևմտահայերեն է թարգմանել Միքայել Շամտանջյանը, հրատարակվել է 1919 թ. Կ. Պոլսում: Տե՛ս **Meißner A.**, նշվ. աշխ., էջ 233:

⁴ **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 304:

⁵ Տե՛ս **Hayruni A. und Hofseld R.**, նշվ. աշխ., էջ 241:

⁶ Տե՛ս Johannes Lepsius an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096):

⁷ **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 305:

⁸ Տե՛ս Johannes Lepsius an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg) // [http: www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1917-05-18-DE-001, PA-AA, R 14096):

հիշյալ համաձայնությունից հետո ԱԻՀ-ի¹ հավանությամբ Է. Շթիրը նամակագրական կապ հաստատեց հայ ժողովրդի շվեյցարացի բարեկամների հետ: Այնուհետև հոկտեմբերին նա, իսկ 1917 թ. ապրիլին Ա. Վ. Շրայբերը, հունիսին Ջ. Գրինֆիլդը ուղևորվեցին Շվեյցարիա: Այնտեղ նրանք կազմակերպեցին կոնֆերանսներ Ժնևի հայերի, ինչպես նաև Բազելի, Ժնևի ու Բեռնի՝ հայերի համար ստեղծված շվեյցարական կոմիտեների ներկայացուցիչների հետ: Այդ ճանապարհորդությունների ժամանակ գերմանացի հյուպատոսների շրջանում կատարված հարցման շնորհիվ նրանք ձեռք բերեցին աքսորը վերապրած հայերի դրության վերաբերյալ արժեքավոր նոր տեղեկություններ, հաջողվեց աշխուժացնել դրամահավաքը Շվեյցարիայում և շվեյցարացիների միջոցով՝ նաև սկանդինավյան երկրներում: Ցավոք, ձախողվեց Թուրքիա օգնության արշավախումբ ուղարկելու ծրագիրը²: Չնայած դրան՝ Շթիրը փորձում էր տարբեր ճանապարհներով ձեռք բերել Թուրքիա մուտք գործելու թույլատվություն: Նա որոշել էր այնտեղ ներկայանալ որպես զինվորական կացարանների վերակացու կամ զինվորականներին հոգևոր ծառայություններ մատուցող ավետարանական քահանա՝ նպատակ ունենալով տեղում կազմակերպել սոված ու անօթևան հայ որբերի և կանանց խնամքը: Այդ նպատակի համար նույնիսկ նա չորս կիսամյակ թուրքերեն էր ուսումնասիրել Մարբուրգի համալսարանում: Չնայած բոլոր ջանքերին՝ Բեռլինի թուրքական դեսպանությունը հրաժարվեց Է. Շթիրին ճամփորդական անձնագիր հատկացնել³:

1917 թ. ապրիլի 1-ին ԳՀԸ անդամները Է. Շթիրից ստացան հուշագիր, որտեղ նշվում էր. «Պատերազմական իրադրությունը սահմանափակել է մեր ընկերության գործունեությունը: Ինչպես դեռ 1915 թ. դեկտեմբերի 15-ին ենք ծանուցել մեր անդամներին, մի որոշ ժամանակով՝ մինչև պատերազմի ավարտը, ստիպված դադարեցրել ենք մեր „Mesrop” ամսագրի հրատարակությունը: Ներկայումս էլ մտահոգության տեղիք է տալիս Հայաստանի (Արևմտյան – Հ. Մ.) վիճակի վերաբերյալ «գաղտնի տեղեկությունների» առաքումը, ինչպես այդ տեղի էր ունեցել անցյալ տարվա օգոստոսի 2-ին. գնահատելով գերմանական քաղաքականության դժվարին վիճակը՝ կարծում ենք՝

¹ 1916 թ. աշնանը ԱԻՀ-ի ներսում ձևավորվեց «Հայկական հանձնաժողով», որի կազմում ԱԻՀ-ից ընդգրկվեցին Կ. Թ. Աքսենֆելդը, Յուլիուս Ռիխթերը, Ա. Վ. Շրայբերը և Ֆրիդրիխ Շուխարդը, իսկ ԳՀԸ-ից՝ Ջ. Գրինֆիլդը, Պ. Ռոհրբախը և Է. Շթիրը: Տե՛ս **Metzler V.**, նշվ. աշխ., էջ 133: Կ. Թ. Աքսենֆելդի նախաձեռնությամբ հաստատված այդ համագործակցության նպատակն էր կողմերի միջև հնարավոր իրավական հակասություններից խուսափելը: Տե՛ս **Meißner A.**, նշվ. աշխ., էջ 238:

² Տե՛ս **Stier E.**, Zur Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (1914-1939) // „Mitteilungsblatt der Deutsch-Armenischen Gesellschaft”, Nr. 5-6, Dezember 1939, S. 5 (70):

³ Տե՛ս Der Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt (Stumm) an den Botschafter in außerordentlicher Mission in Konstantinopel (Kühlmann) // [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1917-03-09-DE-001, PA-AA, R14095; BoKon/174](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1917-03-09-DE-001, PA-AA, R14095; BoKon/174):

դրանից առայժմ պետք է հրաժարվել: Հույս ունենք՝ հետագայում կկարողանանք հանգամանալից բացատրել, որ զերծ մնալով Հայկական հարցը շոշափելուց՝ մենք ոչ թե պարզապես զոհաբերություն ենք կատարել՝ հոգուտ հայրենասիրության, այլ արել ենք այն, ինչը պահանջվել է մեզանից մեր ընկերության նպատակների համար:

Վերոնշյալ պատճառներով մենք այս տարի ևս ի վիճակի չենք մեր ընկերության կանոնադրության մեջ ամրագրված՝ տարվա առաջին եռամսյակի մեր ընդհանուր ժողովը հրավիրել, որի ժամանակ հնարավոր չի լինի խուսափել Հայկական հարցի քննարկումից... Մինչև բնականոն պայմաններին վերադառնալը՝ մենք կարող ենք ընկերության (ԳՀԸ – Հ. Մ.) գործերը միայն մեր վարչության փոքրաթիվ անդամներով կազմակերպել: Մենք սերտ կապի մեջ ենք Գերմանիայում ի նպաստ Հայաստանի գործող այլ կազմակերպությունների հետ և պարբերաբար միասին ժողովներ ենք կազմակերպում: Մենք կապի մեջ ենք ռայխի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ... Հույս ունենք, որ Գերմանիայի, ինչպես նաև արտերկրի՝ Հայաստանով հետաքրքրված կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ՝ կկարողանանք որոշ չափով մեղմել սարսափելի կարիքը Հայաստանում¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պատերազմի ընթացքում Հայկական հարցը լիակատար լուծության մատնելու համար Յեկի՝ «կեղծիքի վրա հիմնված մարտավարությունն» աշխատեց. ԳՀԸ պատասխանատուները վերջնականապես հնազանդվեցին նրա վճռին:

Ինչ վերաբերում է Լեփսիուսին, ապա 1917 թ. ամռանը՝ ԳԱԱ-ի ղեկավարի պարտականություններից հրաժարվելուց մի քանի ամիս անց, նա հիմնադրեց նոր ընկերություն, որը 1919 թ. կոչվեց «Դր. Լեփսիուս-Գերմանիայի արևելյան առաքելություն» («Հայաստանի օգնության գործ»): Դրանում Հոլանդիայում գտնվող Լեփսիուսին աջակցում էին Ռ. Շեֆերի հետ նաև այլ գաղափարակիցներ, ինչպես, օրինակ, ԳՀԸ քարտուղար Է. Շթիրը, որը ներկայացնում էր ընկերության հաշվետվությունները²:

Հայօգնության նպատակով ստեղծված այդ ընկերությունը Լեփսիուսի միջազգային կապերի շնորհիվ եկամուտներ էր ստանում Գերմանիայից, Շվեյցարիայից, Ամերիկայից և Շվեդիայից³, և այդ միջոցները ծառայեցնում Ուրֆայի շուրջ 3000 անտերունչ ու անօգնական երեխաների և կանանց խնամքի կազմակերպմանը⁴:

Ինչ վերաբերում է ԳՀԸ եկամուտներին, նշենք, որ սկզբնադրյուններում այդ մասին կանոնավոր վիճակագրական տեղեկություններ չեն պահպան-

¹ Stier E., Die Mitteilung der DAG vom 1. April 1917, EZA Berlin.

² St u Baumann A., նշվ. աշխ., էջ 110:

³ Meißner A., Das Armenische Hilfswerk von Johannes Lepsius. Umfang und Bedeutung // Hosfeld R. (Hg.), նշվ. աշխ., էջ 193:

⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հայրունի Ա., նշվ. աշխ., էջ 307-322:

վել: Հայտնի է միայն, որ մինչև 1919 թ. մայիս ընկերությունն ընդհանուր առմամբ ունեցել է 249.377, 95 մարկ, որի մեծագույն մասը փոխանցել է Լեփսիուսի «Հայաստանի օգնության գործ»-ին, իսկ մյուս մասը՝ իր հետ համագործակցող հայօգնության մյուս միություններին¹:

Грануш Саакян – *Позиция Германно-армянского общества и Иоганнеса Лепсиуса к Армянскому вопросу в 1916-1917 гг.*

В статье рассматриваются шаги, предпринятые правительством Германии во время Геноцида армян по умалчиванию этого факта и его обсуждения в обществе, и позиции Германно-армянского общества по этому вопросу. Объясняются и обосновываются те мотивы, в результате которых общество в конце концов отступило, смирившись с государственным решением. Статья проливает свет на ряд фактов, представлены позиции немецких миссионерских организаций по отношению к Армянскому вопросу, сотрудничество Германно-армянского общества с Востоком и комиссией по исламу.

Hranush Sahakyan – *The Standpoint of the German-Armenian Society Board and Johannes Lepsius on the Armenian Issue in 1916-1917*

The present article aims at elucidating the steps taken by the German government towards overshadowing the Armenian Issue in the international community, as well as the standpoint of the German-Armenian Society in the period of the Genocide. It also presents well-grounded explanations on the motives that made the Society adjust to the State Decree. Spreading light on many other questions this paper also introduces the position of the German Evangelic missionary organizations with reference to the Armenian Issue and the cooperation of the German-Armenian Society with the East and the Islamic Commission in particular.

Ներկայացվել է 17.06.2019

Գրախոսվել է 19.06.2019

Ընդունվել է տպագրության 25.06.2019

¹ Տե՛ս **Stier E.**, Geschäftsbericht der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 21. Mai 1919, EZA Berlin, S. 9: